

ULUSAL
VÂNÎ MEHMED EFENDİ
SEMPOZYUMU

7-8 KASIM 2009, KESTEL-BURSA

-BİLDİRİLER-

EDİTÖRLER
MEHMET YALAR
CELİL KİRAZ

BURSA 2011

Vânî Mehmed Efendi'nin
Hız. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resûl
Hakkındaki Görüşleri

Kadir GÖMBEYAZ*

Giriş

Vânî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685), Kur'ân'da zikredilen peygamber kıssalarını ele almak üzere telif ettiği *Arâisü'l-Kur'ân ve nefâisü'l-furkân ve ferâdisü'l-cinân* isimli eserinde, Hz. İbrahim'i çeşitli âyet öbekleri bağlamında konu edinmektedir. Bunlardan biri de Hz. İbrahim'in, âyette babası olduğu bildirilen Âzer ile olan diyalogundan bahseden En'am Suresi 6/74-85. âyetleridir. Burada o, Hz. İbrahim'in babasının Âzer olup olmadığı ve İsrailiyyat kaynaklı bilgilerde babası olarak anılan Târah ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalarını ele aldıktan sonra Hz. Peygamber'in ebeveyninin dinî ve uhrevî konumu meselesine geçiş yapmaktadır. Bu, tuhaf karşılanmaması gereken bir durumdur. Zira Hz. İbrahim'in babasının kim olduğu meselesi, Hz. Peygamber'in ebeveyni hakkındaki tartışmalar çerçevesinde ele alınan konulardan biridir. Çünkü Hz. İbrahim, Hz. Peygamber'in soyunun dayandığı ecdadındandır. Onun babasının müşrik Âzer olması, Hz. Peygamber'in soyunda küfür ehli kişilerin bulunduğu anlamına gelecektir ki, bunun, Hz. Peygamber'in ismeti ve soyunun temizliği noktasında bir problem teşkil edip etmeyeceği hesaba katılması gereken bir noktadır.

Bu çalışmada, İslam literatüründe birbiriyle bağlantılı bir şekilde ele alınan bu iki konu iki ayrı başlıkta incelenecektir. Öncelikle Vânî Mehmed Efendi'nin yaptığı gibi Hz. İbrahim'in babası hakkındaki tar-

* Araş. Gör., Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
kgombeyaz@uludag.edu.tr

tışmalar ele alınacak, bu meseledeki farklı görüşler ve deliller serdedilecek, daha sonra da Vâni Mehmed Efendi'nin konuyla ilgili görüşlerine yer verilecektir.

İkinci bölümde Hz. Peygamber'in anne ve babasının dinî ve uhrevî konularının tartışıldığı ebeveyn-i resûl konusu incelenecektir. Bu başlık altında öncelikle mesele genel hatlarıyla tasvir edilecek, konu hakkında oluşan literatürün geçmiş ve içeriği hakkında tarihî ve teolojik arka plan sunulacak, bu konuda ortaya atılan farklı görüşler kısmen dayandıkları delillerle birlikte üç başlık altında ana hatlarıyla tasvir edilecektir. Akabinde Vâni Mehmed Efendi'nin tartışmaların neresinde bulunduğunu daha net tespit edebilmek için tartışmanın Osmanlı dönemi müellifleri arasındaki seyri hakkında bilgiler verilecek, sonunda da Vâni Mehmed Efendi'nin konuya dair değerlendirmeleri aktarılacaktır.

I. Hz. İbrahim'in Babasının Kim Olduğu Meselesi

A. Meselenin Genel Tasviri

Hz. İbrahim, Kur'ân'da kendisine pek çok referansta bulunulan, hayatından pek çok kesit sunulan, tevhit inancının sembolü kabul edilen ve İslam âlimlerince *ulu'l-azm* peygamberlerden biri olarak görülen önemli bir şahsiyettir. Onunla ilgili olarak Kur'ân'da söz konusu edilen hususlardan birisi de babası olarak tanıtılan Âzer ile ilişkisidir. Âyette (En'am 6/74) açıkça Âzer'in, Hz. İbrahim'in babası olduğu belirtilmesine rağmen, Hz. İbrahim'in Hz. Peygamber'in soyunun dayandığı atalarından biri olması hasebiyle, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin liderliği meselesini (*imâmet*) dinî bir mesele olarak telakki eden ve Hz. Ali ile onun soyundan gelen onbir imamın bu vazifeye ilahî nass ve tayinle getirildiğini kabul eden ve böylece Hz. Peygamber'in soyuna özel bir değer yükleyen Şîa, bu hususiyeti Hz. Peygamber'in yukarıya doğru atalarına da teşmil ederek, âyette müşrik olduğu belirtilen Âzer'in Hz. İbrahim'in babası olamayacağını, çünkü Hz. Peygamber'in atalarının necaset olan şirkten (Tevbe 9/23) âzâde olmaları gerektiğini söylemiş; Arap dili ve kültüründe amcaya da baba dendiği gibi hususiyetlerden hareketle Âzer'in Hz. İbrahim'in ancak amcası olabileceği görüşünü savunmuştur. İmâmet paradigmasının zorunlu bir sonucu olarak böyle bir görüşe sahip olan Şîilerin aksine, bu paradigmadan uzak olan Sünîler, âyetteki ifadenin hakiki anlamı dışında algılanmasını gerekli kılabilecek bir karinenin olmaması sebebiyle Âzer'in, Hz. İbrahim'in babası olduğunun kabul edilmesi gerektiğini savunmuş, Âzer'in müşrik olma-

sının Hiz. İbrahim ve onun soyundan gelen Hiz. Peygamber için bir noksanlık teşkil etmeyeceğini belirtmişlerdir. Âyetteki "babası Âzer (li ebîhi Âzer)" şeklindeki ifadeye rağmen, Âzer'in Hiz. İbrahim'in babası olmayıp amcası olduğunu söylemek, Sünnîlere göre âyetin zâhirinin tahrifidir. Ayrıca bir başka âyette "İbrahim'in babasına olan istiğfarı ancak ona verdiği söz sebebiyleydi. Onun Allah düşmanı olduğunu anlayınca ondan uzaklaştı" (Tevbe 9/114) denilmesi Hiz. İbrahim'in babasının müşrik Âzer olduğunu desteklemektedir.

Âzer'in Hiz. İbrahim'in babası olamayacağını söyleyen Şîa'nın en önemli gerekçelerinden biri, Hiz. Peygamber'in baba ve dedelerinden hiçbirinin kâfir veya müşrik olmadıkları yargısıdır. Onlar bu yargılarını, "O senin kalkışını ve secde edenler arasında tekallübünü görür." (Şu'arâ 26/218-9) âyeti ile desteklemeye çalışırlar. Onlara göre bu âyette geçen Hiz. Peygamber'in secde edenler arasındaki tekallübü (dönüp dolaşması), onun Hiz. Âdem'den itibaren secde eden yani muvahhid kişilerin nesillerinden aktarıla gelmesini ifade etmektedir. Sünnî müfessirler buradaki tekallübün bu şekilde yorumlanmasının yanlış olduğunu belirtirler ve âyeti dört farklı şekilde tefsir ederler: i. Hiz. Peygamber'in gece vakti secde halinde olan ashabının arasında dolaşması, ii. Hiz. Peygamber'in cemaat içinde namaz kılması, iii. Hiz. Peygamber'in secde eden insanlarla birlikte bulunması, iv. Hiz. Peygamber'in gözünü arkasındakilere de çevirebilmesi, arkasındakileri de görebilmesi. Şîa, bu açıklama karşısında âyetin anlamının hem kendilerinin hem de Sünnîlerin zikrettiği yorumlardan herhangi biriyle sınırlı olmayıp tümüne teşmil edilebileceğini söyler. Sünnîler ise, bir lafzın tüm anlamlarına ve yine bir lafzın hem hakikî hem de mecazî anlamının ikisine birden hamledilmesini muhal görürler.¹

Şîa, Hiz. Peygamber'in baba ve dedelerinin şirkten uzak olduğuna delil olarak, Hiz. Peygamber'den nakledilen "Ben temiz sulblerden temiz rahimlere naklolunarak geldim" hadisine dayanır. Âyette "Müşrikler ancak pisliktirler" (Tevbe 9/23) buyurulduğu için Hiz. Peygamber'in soyunun yalnızca şirk pisliğine bulaşmamak suretiyle temiz kalabileceğini söyler.

¹ Râzî, Fahreddîn, *Mefâtîhu'l-gayb*, I-XXXII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981, XIII/41, XXIV/174; karşı. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXIX, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Kahire, 2001, XVII/665-669; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-mulîl*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, VII/44-45; İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, I-XV, (thk. M. es-Seyyid Muhammed ve dğr.), Müessesetü'l-Kurtuba & Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, 1421/2000, X/382.

Bu hadisi sahih kabul eden Sünnîler ise, hadisin anlaşılma biçiminde Şîîlerden farklılık arzederler. Onlara göre, buradaki temizlikten kasıt Hz. Peygamber'in atalarının hepsinin helâl evlilik yoluyla dünyaya geldikleri, hiçbirinin zinaya bulaşmadığıdır. Ayrıca bu hadis, bir haber-i vâhittir ve bu vasfıyla Âzer'i Hz. İbrahim'in babası olarak niteleyen âyeti neshedebilecek yetkide değildir.

Şîa, Âzer'in Hz. İbrahim'in babası olamayacağı şeklindeki kanaatini, Hz. İbrahim'in Âzer'e karşı konuşma biçiminden hareketle de destekler. Âyetlere baktığımızda Hz. İbrahim, Âzer'e karşı kaba ve sert bir üslup kullanmaktadır. Zira öncelikle ona ismiyle hitap etmektedir (Âyetteki *Âzer* kelimesi, *babası* ifadesinin bedeli olarak mecrûr değil de merfû olarak okunursa nidâ olur ve anlamı da *İbrahim babasına dedi ki Ey Âzer...* şeklinde değişir). Babaya ismiyle hitap etmek büyük kabalıktır. İkinci olarak ona "*Seni ve kavmini açık bir sapıklık içinde görüyorum*" demektedir. Bu ifade tarzı da kaba ve rencide edicidir. Hz. İbrahim ise babasına karşı böyle kaba davranışlarda bulunacak biri değildir. Zira Allah mümin olsun kâfir olsun anne babaya iyi davranmayı emretmekte ve öf bile demeyi yasaklamaktadır. Ayrıca Allah, Musa'yı Firavun'a gönderdiğinde ona yumuşak bir üslupla hitap etmesini istemiştir. Firavun'a karşı bile yumuşaklık emrediliyorsa babaya nasıl sertlik yapılır? Hz. Peygamber'e müşriklere dini anlatırken "*onlarla en güzel bir şekilde mücadele et*" (Nahl 16/25) denmektedir. O halde İbrahim nasıl olur da dine davet ederken bu kadar sert olabilir? Yine Allah, Hz. İbrahim hakkında *halîm* (yumuşak huylu) ifadesini kullanmakta ve "*İbrahim evvâhî/çok içli ve halîm idi*" (Tevbe 9/114) buyurmaktadır. Halîm bir peygamberin babasına karşı böyle kaba olması nasıl düşünülebilir? Sünnîler Hz. İbrahim'in üslubundaki bu sertliğin muhtemelen Âzer'in küfründe inat etmesinden kaynaklanmış olabileceğini söyleyerek cevap verirler.²

Âzer'in Hz. İbrahim'in babası olamayacağını söyleyen Şîa için geriye "O halde Âzer kimdir?" sorusunun cevaplanması kalmaktadır. Şîa, Âzer'in Hz. İbrahim'in amcası olduğu kanaatindedir. Zira Arap dilinde amcaya bazen baba denilir. Nitekim bir âyette Hz. İsmail'den Hz.

² Hz. İbrahim'in babasının Âzer olup olmadığı meselesinde Şîîler ve Sünnîler arasındaki bu karşılıklı delillendirmeler için bkz. Râzî, *Mefâtilu'l-gayb*, XIII/41-42.

Yakub'un babalarından biri olarak bahsedilmiştir.³ Halbuki İsmail, onun amcasıdır. Yine bir hadiste Hz. Peygamber'in amcası Abbas için "Babamı bana teslim edin" dediği nakledilir. Öte yandan Âzer, Hz. İbrahim'in anne tarafından dedesi de olabilir. Zira bazen ona, baba da denilir. Mesela, Hz. İsa hakkında Enam 6/84-85. âyette "onun zürriyetinden Davud'a, Süleyman'a,... İsa'ya" buyurulmakta, İsa, Hz. İbrahim'in soyundan gösterilmektedir. Halbuki İbrahim, İsa'nın anne tarafından atasıdır.⁴

Hiz. İbrahim'in babası ile alakalı tartışmalardan birisi de İsrailiyyat kaynaklı⁵ tarih kitaplarında Hz. İbrahim'in babasının ismi olarak *Târah*'ın (تارح veya تارخ) zikredilmesi sebebiyle bu kişi ile Âzer'in aynı kişi olup olmadıkları meselesidir. Şîa, kendi tezi için de müsait bir zemin teşkil eden bu meselede, *Târah*'ın Hz. İbrahim'in babası; Âzer'in ise amcası olduğunu söyler. Sünnîler, Âzer ile *Târah*'ın aynı kişiler olduklarını belirtir. Fahreddîn Râzî konuyla ilgili olarak *Târah*'ın Hz. İbrahim'in babası olduğu bilgisinin yanlış olduğunu, zira tarihçilerin bu hususta nihai kertede Vehb b. Münebbih, Ka'bü'l-Ahbâr gibi belli başlı kişilere kaynak olarak dayandıklarını ve bunların ise bilgilerini Yahudi ve Hristiyan kaynaklarından derlediklerini söyler. Bunlara dayanarak Kur'ân'ın sarih ifadelerine karşı çıkmak doğru değildir. Öte yandan *Târah* eğer gerçekten Hz. İbrahim'in babası ise, buna farklı açıklamalar getirilebilir: Ya Hz. İbrahim'in babasının esas ismi Âzer'dir, *Târah* ise lakabıdır, böylece Allah ona esas ismiyle hitap etmiştir. Yahut *Târah* esas ismi, Âzer lakabıdır ve Allah onu tanıdığı lakabıyla anmıştır. Yine Âzer kelimesi, Hz. İbrahim'in diline has bir sıfat olabilir. Nitekim Âzer onların dilinde *hatalı* demektir. Ayrıca Farsça asıllı Havarizm dilinde Âzer, *elden ayaktan kesilmiş yaşlı kimse* demektir. Veya Âzer, İbrahim'in babasının taptığı putun adıdır. Allah onu iki sebepten putunun ismiyle isimlendirmiştir: Kendisini bu puta o kadar adanmış ve onu o kadar sevmiştir ki sevilen sevenin yerine geçmiştir. Nitekim Kur'ân'da kıyamet günü insanların önderlerinin ismiyle çağırılacakları belirtilmiştir. Yahut "Âzer'e tapan" ifadesinde muzâf/tamlayan (tapan) kaldırılmış sadece muzâfun ileyh/ tamlanan (Âzer) zikredilmiştir.

³ "Yoksa siz Yakub'un ölümünü geldiği zaman oğullarına "Benim arkandan neye ibadet edeceksiniz?" dediğine şâhit misiniz? Demişlerdi ki: "Senin Allah'ına ve ataların (Âbâ) İbrahim, İsmail ve İshak'ın Allah'ı olan tek bir ilaha ibadet ederiz; biz ancak O'na boyun eğen Müslümanlarız." Bakara 2/133.

⁴ Râzî, *Mefâtiluhu'l-gayb*, XIII/42.

⁵ Krş. Tekvin/Yaratılış 11/24-32: "...Terah Abram'ın, Nahor'un ve Haran'ın babası oldu...".

Râzî'ye göre, Şîa'nın Arap dilinde "amcaya bazen baba denilir" şeklindeki açıklaması doğruluğu sabit bir durumdur. Ancak bu tür tasarruflar yalnızca Âzer'in İbrahim'in babası olmadığına dair açık deliller olduğu takdirde başvurulacak şeylerdir. Böyle bir delil ise yoktur. En kuvvetli delil zâhirin işaret ettiği anlamdır. Ayrıca Yahudi ve Hristiyanlar Kur'ân'da yanlış bulmaya o kadar hevesliyidiler ki, şayet bu konuda bir hata olduğunu düşünselelerdi, vakit kaybetmeksizin saldırdılar. Fakat böyle bir şey vuku bulmamıştır.⁶

B. Vâni Mehmed Efendi'nin Konuyla İlgili Görüşleri

Vâni Mehmed Efendi, Hz. İbrahim'in babası ile alakalı tartışmalara *Arâisu'l-Kur'ân* adlı eserinde Hz. İbrahim'in kıssalarını ele aldığı yerlerden biri olan En'am Suresi'nin 74-83. âyetlerini tefsir ederken değinir.⁷ Âyetlerin kısaca açıklamasını verdikten sonra 74. âyette geçen İbrahim'in peygamberlerin ve Hz. Peygamber'in cediti olan Hz. İbrahim olup tam isminin de Âzer oğlu İbrahim olduğunu söyler. Böylece O, Âzer'in Hz. İbrahim'in babası mı yoksa genelde Şîi müelliflerce iddia edildiği gibi amcası mı olduğu tartışmalarında Şîa'ya muhalif durduğunu ve Âzer'in İbrahim'in babası olduğu görüşüne katıldığını belirtmiş olmaktadır. Vâni Mehmed Efendi öncelikle Âzer ile tarih kitaplarında zikredilen Târah'ın aynı kişi olup olmadığı problemine değinir. Ona göre Âzer ile tarihçilerin âşina olduğu Târah aynı kişidir ve Âzer'in diğer ismi Târah'tır. Bu, esasen garip karşılanmaması gereken, normal bir şeydir. Zira Yusuf peygamberin babası da hem Ya'kub hem de İsrail olarak bilinir. Vâni Mehmed Efendi bu konuda Kur'ân ile tarih eserleri arasında -ki onun ifadesine göre, bu eserlerdeki bilgilerin çoğu tahrif yapan Ehl-i Kitap'tan alınmıştır- bir çelişki yoktur.⁸

Âzer'in Hz. İbrahim'in babası olup olmadığı meselesinde ise, Vâni Mehmed Efendi, âyette geçen sarîh ifadelerin, Âzer'in, Hz. İbrahim'in *sulb*ünden geldiği babası olduğunu gösterdiğini vurgular. Belki de o, burada *sulb* ifadesini zikretmekle hem Hz. İbrahim'in Âzer'in öz oğlu olduğunu vurgulamak hem de Şîa'nın Âzer'in Hz. İbrahim'in babası olamayacağı görüşünü desteklemek için başvurduğu hadislerden birinde ifade olunan "*Ben temiz sulblerden temiz rahimlere naklolunarak geldim*"

⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gnyb*, XIII/40.

⁷ Bkz. Muhammed b. Bistâm el-Vâni el-Hoşâbî (=Vâni Mehmed Efendi), *Arâisü'l-Kur'ân ve nefâisü'l-furkân ve ferâdisü'l-cinân*, (thk. Said Abdülfettah), I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007, 1/185-195.

⁸ Vâni Mehmed Efendi, *Arâis*, I/186.

ifadesindeki *sulb* kelimesine göndermede bulunarak buradaki temizlikten kastın zinadan uzak olma anlamına râci olduğu şeklindeki Sünnî kanaati desteklediğini ima etmektedir.

Vânî Mehmed Efendi, Âzer'in Hz. İbrahim'in babası değil de amcası olduğu şeklindeki yorumları akıl dışı ve bununla beraber İslam dışı olarak nitelendirir. Bu görüşünü açıklamak için yukarıda da zikredilen Fahreddîn Râzî'nin ilgili âyetlerin tefsiriyle ilgili yorumlarını nakleder. Vânî Mehmed Efendi'nin Râzî'nin Şîa tezlerini ve onlara karşı öne sürülen Sünnî tezleri zikrettikten sonra yine Râzî'nin Şîa tarafından Âzer'in âyetlerin açık ifadelerine rağmen Hz. İbrahim'in babası değil de amcası olarak anlaşılmasının âyetin zâhirinin tahrifi olduğunu belirttiğini aktarması da onun bu görüşü desteklediğini gösterir. Bu alıntıda Râzî "*Ashabımız Resulullah'ın babasının kâfir olduğunu iddia eder ve âyet metninin de Âzer'in kâfir ve İbrahim'in babası olduğuna delâlet ettiğini söyler*" der.⁹

Kısacası, Vânî Mehmed Efendi'ye göre tarih kitaplarındaki Târah ile Âzer aynı kişidir ve Âzer, Şîa'nın iddia ettiğinin aksine ve âyetlerin zâhirinin de gösterdiği üzere Hz. İbrahim'in amcası veya başka bir akrabası değil öz be öz babasıdır. Bu durum Hz. Peygamber'in soyunun temizliğine hâlel getirmez. Zira temizlik zinaya bulaşmamış anne ve babalardan dünyaya gelmiş olmayı ifade etmektedir.

II. Hz. Peygamber'in Ebeveyninin (Ebeveyn-i Resûl)

Dinî ve Uhrevî Durumları Meselesi

A. Meselenin Genel Tasviri

Hz. Peygamber'in anne ve babasının dinî ve uhrevî durumlarının ne olduğu konusu, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren ilim mahfillelerinde çeşitli bağlamlarda tartışılmalıdır. Birçok İslam âlimi bu konuda söz söyleme ihtiyacı duymuş, bir kısmı müstakil risaleler kaleme almıştır. Konu basit bir kelam veya fıkıh meselesi olarak kalmamış, farklı mezhep mensupları ve âlimlerin yanı sıra zaman zaman idarecilerin ve tarikat ehlinin de taraf olduğu, halk arasında da merak edilen bir tartışma konusu olmuştur.

Hz. Peygamber'in anne ve babasının, nübüvvet öncesinde yani İslam dini gelmemişken vefat etmiş oldukları tarihî bir vakıadır. Onların bu durumları, dinî tebliğin ulaşmadığı kimselerin ve fetret ehlinin durumu, bu durumdaki insanların dinî ve uhrevî sorumluluklarının kaynağı, yani teklifin sebebinin akıl mı yoksa tebliğ mi olduğu, dolayısıyla

⁹ Vânî Mehmed Efendi, *Arâis*, I/191; krş. Râzî, *Mefââtihü'l-gayb*, XIII/42.

varlıktaki iyilik ve kötülüğün akfî olup olmadığı (*husün-kubuh* meselesi) ve yine Hz. Peygamber'in ebeveyninin diriltildikleri ve iman ettikleri şeklinde rivayet edilen ve *ihyâ hadisi* olarak da bilinen hadis ile ilgili olarak böyle bir durumda imanın kabul edilip edilmeyeceği, ömrün uzayıp uzamayacağı gibi bağlamlarda kelimelerle; tartışmanın taraflarınca kullanılan bu ve başka hadisler ile bazı âyetlere dair nakledilen sebeb-i nüzûl rivayetlerinin senet ve metin tenkidi yönüyle hadis ve tefsir ilmiyle ilişkili olarak tartışılırken; onların Hz. Peygamber'in anne ve babası olmaları hasebiyle konunun peygamberlerin ve Hz. Peygamber'in ismet ve saygınlığının kapsamı içinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği noktasında Şîh-Sünnî, sûfî-selefi şeklinde tarafların belirginleşmesinde rol oynamış; Hz. Peygamber'e hakaret ve tahfif ifade edip etmemesi bakımından fikhî mülâhazalara konu olmuş; zaman zaman siyasî bir boyut da kazanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in anne ve babası hakkında konuşmanın taşıdığı ahlakî gerilim ve insanların Hz. Peygamber'e olan dinî duygu ve inançlarının benimsenecek görüşten ne şekilde etkileneceği tarzında göz önünde tutulan psiko-sosyal kaygılar da tartışmanın seyrini etkilemiştir. Bu konu, bazı âlimlerce itikadî bir mesele olarak görülürken, bazıları bunu Hz. Peygamber'e karşı ahlakî bir duruş olarak algılamış, kimisi de içtihadî bir konu olduğunu düşünerek hata yapanın dahi isabet ettiği kanaatini taşımıştır.

B. Konunun Tarihî ve Teolojik Arka Planı

Hz. Peygamber'in anne ve babasının dinî ve uhrevî durumu meselesinin, Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/719) huzurunda kâtiplerinden birisinin Hz. Peygamber'in ebeveyninin kâfir olduğunu söylemesi üzerine halifenin öfkelenildiği ve kâtibi görevden azlettiği şeklindeki rivâyetten¹⁰ ve Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'de bu hususta görüş beyan edilmesinden¹¹ hareketle, mese-

¹⁰ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988, V/283-4; Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi tarîfi hukûki'l-Mustafâ*, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts., II/242.

¹¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizade, no. 682/2, vr. 19^b (naklen Mustafa Akçay, *Ebeveyn-i Resul Risaleleri*, İzmir: Yeni Akademi Yay., 2005, s. 112). Çağfer Karadaş'ın da belirttiği üzere, *el-Fıkhü'l-ekber*'in yazma nüshalarında ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldükleri ifadesi bulunmasına rağmen matbu nüshalarda bu kısım yer almamaktadır bkz. Çağfer Karadaş, *Ali el-Karî'nin Akaide Dair Eserleri ve Bazı İtikadî Görüşleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 1991, s. 57. Bu bilgiyi krş. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, Mustafa Öz, *İman-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı

lenin daha ilk asırlarda tartışıldığını söylemek mümkündür. Ancak bu eserin bizzat Ebû Hanîfe tarafından kaleme alınıp alınmadığı, bazı ifadelerin esere daha sonraki asırlarda sokuşturulduğu, eserde yer alan “ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldükleri” şeklindeki ifadenin eserin bazı yazma nüshalarında yer almaması ve bazı nüshalarında ise farklılıklar göstermesi gibi durumlar,¹² bu konunun bizzat o dönemde ve Ebû Hanîfe tarafından tartışıldığı hususunu şüpheli hâle getirmektedir. Ancak ister Ebû Hanîfe'ye ait olsun isterse de sonraki Hanefîler tarafından esere sokuşturulmuş olsun, Hiz. Peygamber'in anne ve babasının küfür üzere öldükleri yargısının belli dönemlerde Hanefî veya bazı Sünnî gruplarda savunulduğunu söylemek mümkündür. Burada bu hükmün esasen salt bir ilmî incelemenin neticesinde ulaşılan bir sonuç olmadığı, aksine temel belirleyici etkenin Şîa'ya muhalefet olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹³ Zira ebeveyn-i resûlün mümin ve ehl-i necât ol-

Yay., 1992, Arapça kısım: ss. 70-77; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber, el-'Akîde ve'l-'İlmü'l-kelâm min a'mâli'l-imâm Muhammed Zâhid el-Keşerî* içinde, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004. ss. 619-624.

- ¹² Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bu görüş hakkındaki tartışmaların bir tahlili için bkz. Mustafa Akçay, “Hiz. Peygamber'in Anne-Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dinî Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Etrafındaki Tartışmalar”, *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 19/1 (2009), ss. 1-27. Ayrıca *el-Fıkhü'l-ekber*'deki bu ifadenin aidiyetine dair değerlendirmeler ile ebeveyn-i resûl konusunda söz konusu edilen diğer rivayetler hakkında, ebeveyn-i resûlün ehl-i necât oldukları tezini savunan bir çalışma için bkz. İhsan Şenocak, “Allah Resûlü'nün Ebeveyni'nin Uhrevî Durumu”, *İnkisaf Dergisi*, sy. 10, <http://inkisaf.net/sayi-10/allah-resulunun-ebeveyninin-uhrevi-durumu.aspx> (04.10.2009). Her ne kadar bu ibarelerin Ebû Hanîfe'ye aidiyeti şüpheli ise de ona ait olmadığı yönündeki ispat gayretlerinin bilimsellikten ziyade başka hissî kaygılardan kaynaklandığı gözardı edilmemelidir.
- ¹³ Kâtip Çelebî'nin *Mizânü'l-Hak* adlı eserinin Türkçe tercümesinin sonuna düştüğü notlarda bu hususa değinen Süleyman Uludağ, eski İran inançlarının tesiri ile Hiz. Peygamber'in furûu için ismet yani hatasız ve günahsız olma inancını onun usûlüne yani baba ve ecdadına da tatbik eden ve böylece ebeveyn-i resûlün müslüman olup iman ile vefat ettiğini savunan Şîa'ya bir tepki olarak Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'de ebeveyn-i resûlün kâfir olarak öldüğünü söylediğini, ancak bununla sadece Şîilerin bu konudaki akîdelerini reddetmek istediğini, fakat daha sonra bu sözünün bir akîde haline getirilmesiyle konu etrafında faydasız ve verimsiz tartışmaların çıktığını belirtir. Böylece Şîilerin ebeveyn-i resûl mümindir şeklindeki bid'at ve aşırılıklarına Sünnîlerin bir kısmı da kâfirdir tarzında yeni bir bid'at ve aşırılıkla karşı çıkmışlardır. Bkz. Süleyman Uludağ, “Notlar”, Kâtip Çelebî, *Mizânü'l-Hak fî ihtiyârî'l-ehakk: İslam'da Tenkid ve Tartışma Usulü* içinde, (açıklamalarla sadeleştirilenler: Süleyman Uludağ – Mustafa Kara), İstanbul: Marifet Yayınları, 1990, ss. 171-172; Benzer bir değerlendirme için bkz. Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, s. 27. Akçay'ın bu eseri, ebeveyn-i resûl konusunu ve bu konuda yazılmış literatürü inceleyen değerli bir ça-

dukları hususu Şîa kaynaklarında bir akîde konusu olarak yer almıştır. Şîa'nın önde gelen âlimlerinden Şeyh Müfîd (ö. 413/1032), İmâmiyye'nin Hz. Peygamber'in babalarının/atalarının Hz. Âdem'den babası Abdullah'a dek mümin ve muvahhid oldukları; amcası Ebû Tâlib'in mümin olarak öldüğü ve annesi Âmine'nin de tevhid üzere olup müminler grubu içerisinde haşrolunacağı konusunda icma ettiklerini ifade etmiştir.¹⁴ Aslında böyle bir görüşün Şîa tarafından savunulması onların temel itikadî paradigmaları açısından bakıldığında son derece doğaldır ve anlamlıdır. Zira Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelen nass ve tayinle belirlenmiş masum imamların meşruiyeti ancak soy yani Hz. Peygamber'le olan kan bağı ile temin edilebilir. Böylece bunun doğal sonucu olarak Hz. Peygamber'in sadece anne babasının değil tüm ecdadının kâfir olamayacakları, mümin oldukları ve yine onun atalarından biri olan Hz. İbrahim'in babasının kâfir olan Âzer olamayacağı görüşlerinin Şîa tarafından savunulması şaşılacak bir durum değildir. Bunun, Şîi düşüncenin Ehl-i Beyt'e de teşmil ettiği *ismet* sıfatının Hz. Peygamber'in atalarını da kapsayacak şekilde geriye doğru genişletilmesi çabasının bir sonucu olduğu pekâlâ düşünülebilir.¹⁵

Ebû Hanîfe'den sonra Sünnî cemahta bu konu eserlerde belli oranda yer almış; ancak özellikle Hz. Peygamber'in ebeveyninin Hz. Peygamber'e tanınan bir ayrıcalık ve lütuf olarak Mekke'nin fethi sırasında diriltildikleri ve iman ettikleri şeklindeki rivayetlerin de yaygınlaşmasıyla, Sünnî kesim de büyük çoğunluğu itibarıyla bu konuda Şîa gibi düşünmeye başlamıştır. Hatta Şîa'nın kullandığı delillerin ve gerekçelendirmelerin aynıyla Sünnîlerce de ortaya konulduğunu görmek mümkündür. Bu konu uzun bir süre ilgili olduğu yerlerde değinilmek suretiyle tefsir, hadis, tarih ve hasais kitaplarında tartışılmıştır. Daha

lışmadır. Konunun genel hatlarıyla ortaya konmasında sık sık bu esere referansta bulunulacaktır.

¹⁴ Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân, *Evâilü'l-makâlât fî'l-mezâhibi'l-muhtârât*, (nşr. Mehdi Muhakkık), Tahran: Müessesesi-i Mutâla'at-ı İslâmî, 1993, s. 8. Bu görüşün Şîi müellifler içerisindeki bir örneği olarak bkz. el-Kummî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh, *Risâletü'l-İ'tikâdâtü'l-İmâmiyye (Şîi İmâniyye'nin İnanç Esasları)*, (çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1978, s. 131.

¹⁵ Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, s. 271.

sonraları ise müstakil risaleler kaleme alınmaya başlamıştır.¹⁶ Bu sahada elimize ulaşan ilk risale İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *er-Risâletü'l-beyâniyye fî hakkı ebeveyi'n-Nebî* adlı eseridir. İbnü'l-Cezerî, bu eseri, Ebû Hanîfe'nin eserinde yer alan ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüğünü bildiren ifadenin zâhir üzere anlaşılmasının doğurduğu tehlikeli neticelere mâni olmak için yazdığını belirtir. Zira ona göre, Ebû Hanîfe, aslında onların câhiliye döneminde öldüklerini söylemek istemektedir, kâfir olarak öldüklerini değil.¹⁷

Bunların dışında ebeveyn-i resûl konusunda bir dönüm ve nirengi noktası olan, bu husustaki hemen hemen tüm rivayetleri toplayan ve değerlendiren, konu hakkında en çok risale yazan ve sonraki dönem âlimleri üzerinde ciddi anlamda etki bırakan Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) gelir.¹⁸ Süyûtî'nin konu üzerinde bu denli durması, konunun o dönemde canlı bir tartışma konusu olduğunu göstermektedir. Süyûtî ebeveyn-i resûlü ehl-i necât ve mümin olarak gösterirken karşısında yer alan cenah, ebeveyn-i resûlün mümin olmadığını düşünen kendi zamandaki bazı Mâlikî âlimlerdir. Genel olarak Eş'arî ve Şâfiî kesimde benimsenen ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olduğu görüşü Hanefî ulemayı da derinden etkilemiş ve çoğu tarafından benimsenir olmuştur. Bu noktada Hanefîleri, mezhep imamlarına tâbi olmamak ve Şâfiîlere uymakla eleştiren *el-Fıkhü'l-ekber* şârihi Ali el-Kârî (ö. 1014/1606), Ebû Hanîfe'nin

¹⁶ Bu konu üzerine yazılan ancak günümüze ulaşmayan ilk eser olarak Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) nispet edilen *Kitâbun fî ahrâli vâlideyi'r-Resûl* adlı eserden bahsedilmektedir: bkz. Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, ss. 22, 189. Ancak Akçay'ın da belirttiği gibi, bu eserin Gazzâlî'ye aidiyeti oldukça şüphelidir. Nitekim Gazzâlî'yle ilgili yapılan son araştırmalarda onun böyle bir eserinden bahsedilmez: krş. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, XI/518-524; W. Montgomery Watt, "al-Ghazali", *Encyclopedia of Islam New Edition*, Leiden: Brill, 1991, II/1038-1041; Gazzâlî'ye ait olsun olmasın ona nispet edilen tüm eserler hakkında bilgi vermek üzere eser yazan Abdurrahman Bedevî'nin listesinde Gazzâlî'nin böyle bir eseri yoktur: krş Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, II. Bsk., Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1977, ss. 551-567.

Bunun dışında kaynaklarda belirtilen ancak elimize ulaşmayan bir ebeveyn-i resûl risalesi de, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'ye (ö. 543/1148) ait olduğu nakledilen *Liübbü'l-ukûl fî ebeveyi'r-Resûl* adlı eserdir. Akçay bu eseri, ebeveyn-i resûl hakkında yazdığı *Enbâu'l-istifâ fî hakkı âbâi'l-Mustafâ* adlı risalesini Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf eden İbnü'l-Hatîb el-Kâsım'ın zikrettiğini belirtir. bkz. Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, ss. 22, 189.

¹⁷ Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, ss. 196-197.

¹⁸ Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, s. 24. Süyûtî, bu konuda 6 müstakil risale yazmıştır. Bunlar için bkz. *er-Resâilü'l-'aşr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.

eserindeki ifadeyi ana hareket noktası olarak görmüş ve buradan hareketle Süyûfî'ye karşı çıkararak ebeveyn-i resûlün ehl-i necât ve mümin olmadığını hararetle savunmuştur.

Özellikle Süyûfî sonrasındaki dönemde, onun da etkisiyle bu konu hakkında müstakil pek çok risale kaleme alınmıştır. Bunlar kâhîr ekseriyeti itibariyle ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olduğunu ispat sadedinde kaleme alınmıştır. Bu eserlerde konu çoğu zaman Hz. Peygamber'e karşı saygı ve edep çerçevesi içerisinde ele alınmış, ebeveyn-i resûl hakkında olumsuz kanaat bildirmenin Hz. Peygamber'i inciteceği düşünülmüştür. Ayrıca bu meselenin halk arasında da merak edilen bir konu olması hasebiyle, yazarlar bu konuda benimsenecek görüşün halkın inançları ve Hz. Peygamber'e dair zihinlerindeki algının ne şekilde etkileneceği tarzında birtakım kaygılar taşımışlardır. Ayrıca sûfî düşüncenin İslam düşüncesine ve İslam toplumlarına nüfuz etmesiyle ebeveyn-i resûlün ehl-i necât oldukları kanaati daha çok destek bulur olmuştur. Bunun en bariz örneği belki de Osmanlı ulemasıdır. Nûr-i Muhammedî gibi teorileriyle Hz. Peygamber'i varlığın merkezine yerleştiren tasavvuf ehlî için onun ecdadı arasında küfür üzere bulunan ve bu halde ölen kişilerin mevcudiyetini kabul etmek mümkün değildir. Bu nedenle, tıpkı belli bir paradigmanın gereği olarak ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olduklarını savunan Şîa gibi onlar da bu konuda kendi paradigmaları gereğince cephe almışlardır.

C. Hz. Peygamber'in Ebeveyninin Dinî ve Uhrevî Durumu Konusundaki Görüşler

Konu etrafında serdedilen görüşler nazar-ı dikkate alınınca üç temel grubun varlığı tespit edilebilir: Onların ehl-i necât olduklarını savunanlar, küfür üzere öldüklerini söyleyenler ve bu konuda hüküm vermekten kaçınarak susmayı tercih edenler.¹⁹

1- Ebeveyn-i Resûl Ehl-i Necâttır

İslam âlimlerinin çoğunluğu ebeveyn-i resûlün ahirette kurtuluşa erecek kimselerden yani ehl-i necâttan oldukları görüşündedirler. Bu görüşü paylaşanlar, görüşlerini temellendirirken farklı hareket noktalarına sahip olabilmişlerdir. Bunları genel olarak şu şekilde başlıklandırmak mümkündür.

¹⁹ Akçay, *Ebeveyn-i Resul Risaleleri*, s. 18.

- Ebeveyn-i Resûl Fetret Ehlindedir

Ebeveyn-i resûlün fetret döneminde yani dinî tebliğin kendilerine ulaşmadığı bir zamanda yaşadıklarını ve bu nedenle ehl-i necât olduklarını savunmak için dinî yükümlülüğün akılla değil ancak dinî tebliğle olacağına, insanın kendisine din gelmeden hiçbir sorumluluğunun olmayacağına kabul edilmesi gerekmektedir. Bu, aynı zamanda eşyadaki iyilik ve kötülüğün (*husün-kubuh*) aklî olmayıp vaz'î olduğunun kabulünü de içerir. Bu nedenle ebeveyn-i resûlü fetret ehli olması hasebiyle mazur gören kesim genellikle Şâfiî ve Eş'arî ulema ve bazı Hanefî/Mâtürîdîlerdir. Zira bunlara göre, ebeveyn-i resûl hem fetret döneminde yaşamışlar, hem de din hakkında yeterli araştırma yapamayacak kadar genç bir yaşta ölmüşlerdir.

- Ebeveyn-i Resûl Hanîflerdendir

Âlimlerin çoğunluğu câhiliye döneminde herkesin putperest olmayıp bir kısmının Hz. İbrahim'in dinine bağlı kalarak hanîf denilen muvahhit insanlar olduklarını ve ebeveyn-i resûlün de bunlar arasında bulunduğunu söylerler. Bu noktada onlar hakkında herhangi bir küfür rivâyetinin gelmediğini söyleyerek Hz. Peygamber'in nübüvvetinden önce muvahhit olduklarını belirtmişler, onlardan rivayet edilen bazı şiirleri delil göstermişlerdir. Hatta bazıları onların Abdullah ve Âmine isimlerine sahip oluşunu bile bu hususa delil saymışlardır.

- Hz. Peygamber'in Tüm Ataları Küfür ve Şirkten Korunmuştur

Ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olduğunu söyleyenler, onların hanîf olduklarını söylemekle yetinmemiş, Hz. Âdem'e kadar tüm atalarının küfür ve şirkten uzak, mümin kişiler olduğunu da belirtmişlerdir. Bu görüşte olanların temel argümanları, Hz. İbrahim'in kendi nesli için yaptığı dualar (İbrahim 14/35, 37, 40), oğlu İsmail ile birlikte Ka'be'de yaptıkları dua (Bakara 2/127-128) ve Hz. Peygamber'in secde edenler arasında dolaşmasını ifade eden tekallüb âyetidir (Şu'arâ 26/218-219). Âyet hakkında genel olarak İmâmiyye Şîası'na ait olan bu yorum tarzı daha sonra Sünnî çevrelerde de kabul görmüştür. "O ki (namaza) kalktığında da seni görüyor, secde edenler içinde dolaşmanı da" meâlindeki bu âyetin Kur'ân âyetlerini imâmet teorilerinin biçimlendirdiği belli bir paradigmadan yorumlamayı usul edinmiş Şîa tarafından Hz. Peygamber'in Hz. Âdem'den itibaren secde eden yani küfür ve şirkten uzak kalmış mümin kişilerin soyundan intikal ettiği şeklinde tevil edilmesi bir dereceye kadar anlaşılabilir bir durumdur. Ancak Sünnî çevrelerde de âyetin bu şekilde anlaşılması ve bu anlamı desteklemek için aynen

Şfîler gibi “Ben tertemiz sulblerden tertemiz rahimlere naklolunarak geldim” hadisi ve “müşrikler ancak necistir” (Tevbe 9/28) âyetinin gerekçe gösterilmesi ilginç bir durumdur.

- Ebeveyn-i Resûl Diriltilmiş ve İman Etmışlerdir

Büyük çoğunluğunu muhaddislerin oluşturduğu bir kısım İslam âlimine göre, Hz. Peygamber’in anne ve babası küfür üzere ölmüş olsalar bile Hz. Peygamber’in duasına binaen Allah tarafından diriltilmiş, onlar da O’na iman etmişlerdir. Bu rivayet muhaddislerce Hz. Peygamber’e özgü hasais, menakıb ve mucize cümlesinden kabul edilmiştir. Aslında bu rivayet görünürde ebeveyn-i resûlün konumu ve onların cehennemde olduklarını bildiren hadislerin ortaya çıkardığı problemleri kökten çözmekte, onlar ne şekilde ölmüş olurlarsa olsunlar sonradan diriltip mümin olduklarını bildirmektedir. Ancak öte yandan bu rivayet, ebeveyn-i resûlün kendi hayatlarındayken mümin veya hanîf oldukları ihtimalini de baştan reddetmiş olmaktadır. Zira onlar zaten hanîf veya mümin iseler diriltip iman etmelerine gerek olmayacaktır. Gerçi bu duruma, onların, Hz. Peygamber’i bizzat görme, imanlarını dil ve kalpleriyle bizatihi ikrar etmeleri şeklinde bir lutfu mazhar edilmeleleri şeklinde açıklamalar da getirilmiştir.

Bu hadis, hem ebeveyn-i resûlü ehl-i necât gören hem de bunun aksini düşünen kesimlerce senet ve metin yönüyle tenkide tabi tutulmuş, böyle bir durumda imanın kabul edilip edilmeyeceği, bunun tayin edilmiş ecelde bir değişikliğe sebep olup olmadığı ve ömrün uzayıp uzamayacağı gibi bağlamlarda tartışılmış, zaman zaman onların durumu Ashâb-ı Kehf’e ve Hz. İsa’ya benzetilmiştir. Öte yandan ebeveyn-i resûlü ehl-i necât olarak kabul eden bazı ulema bu hadisi sahih görmemiş veya görüşlerini desteklemekte kullanmamışlardır.

- Hz. Peygamber Üzerindeki Hakları Onları Kurtaracaktır

Bazı âlimler, Hz. Peygamber’e hayatı boyunca küçük de olsa güzel muamelede bulunan veya iyilik eden kişilerin bunun karşılığını ahirette göreceklerini söyleyerek bu hususta, Ebû Tâlib’in kendisine iman etmemesine rağmen hem çocukluk ve gençlik hem de nübüvvetinden sonraki dönemde Hz. Peygamber’e destek olduğu için cehennemde en hafif azapla cezalandırılacağını bildiren hadisler ile Ebû Leheb’in Hz. Peygamber’i bir ara emziren Süveybe adlı kölesini azat ettiği için cehennemdeki azabı sırasında su ikram edildiğini haber veren rivayetleri delil olarak gösterirler. Onlara göre, nübüvvet geldiği dönemde açıkça iman etmedikleri halde Hz. Peygamber’e az veya çok faydası dokunan

insanlar bile bu davranışlarının karşılığını ahirette görüyorlarsa daha nübüvvet gelmeden ve dinî noktada herhangi bir araştırma yapacak yaşa ulaşmadan ölen, aynı zamanda Hiz. Peygamber'in dünyaya gelmesine vesile olan insanların ahirette azap çekecekleri nasıl düşünülebilir?

2- Ebeveyn-i Resûl Ehl-i Necât Değildir

Azınlıkta kalan bazı İslam âlimlerine göre ebeveyn-i resûl câhiliye döneminde yaşamış ve câhiliye inancı yani küfür üzere ölmüşlerdir. Bu görüşte olanlar içerisinde, Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Beyhakî (ö. 458/1066), Ömer en-Neseî (ö. 537/1142), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ekmeleddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384) ve bu görüşün ateşli savunucusu ve buna dair tek müstakil risaleyi (*Edilletü mu'tekadi Ebî Hanîfe fi ebeveyi'r-Resûl*) kaleme alan Ali el-Kârî gibi âlimler yer alır. Ali el-Kârî gibi bir kısım Hanefî ulemanın temel hareket noktası, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu'l-ekber*'deki ifadedir. Zira Ali el-Kârî'nin söz konusu risalesini, özellikle Süyûtî olmak üzere ebeveyn-i resûlü ehl-i necât olarak görenlere karşı Ebû Hanîfe'nin görüşünün savunusunu yapmak üzere yazdığı isminden de anlaşılmaktadır. O, bu görüşü Hanefîlere özgü bir tavır olarak algılamış ve aksini iddia etmenin Şâfiîlere uymak anlamına geleceğini söylemiştir. Karşı görüşte olan ulema ise, *el-Fıkhu'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye aidiyetini sorgulamış, bu ibarenin eserin çeşitli nüshalarında yer almadığını iddia etmiş, esasında ifadenin "ebeveyn-i resûl küfür üzere ölmediler (ما ماتوا)" şeklinde olduğunu, ancak ۷'lardan birinin fazla yazıldığı zannedilerek silindiği şeklinde görüşler ileri sürmüşlerdir.²⁰

Ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olmadığı görüşünde olanların temel tezleri Hiz. Peygamber'e ve müminlere kendi akrabaları dahi olsa kâfir-

²⁰ Bkz. Akçay, *Ebeveyn-i Resul Risaleleri*, ss. 155-156. *el-Fıkhu'l-ekber*'deki ifadenin mevcudiyeti, sadece Ali el-Kârî tarafından değil, diğer bazı şârihlerce de kabul edilmiştir. Mesela bkz. Ekmeleddîn el-Bâbertî, *el-İrşâd fi şerhi'l-fıkhi'l-ekber*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no. 1324, vr. 78^a; Ebu'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed el-Manisâvî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, (nşr. Osman Yeşilhisarlı), İstanbul: Dâru'n-Nîl, 2007, s. 67; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İman-ı Azamı Ebu Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri = Usûlü'l-müminîfe li'l-imâm Ebû Hanîfe*, (çev. İlyas Çelebi), İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı (İFAV) Yay., 1996, Arapça metinde s. 147, Türkçe çeviride s. 158.

Bâbertî, şerhinde *el-Fıkhu'l-ekber*'deki Hiz. Peygamber'in anne ve babasının küfür üzere öldükleri ibaresinin, onların iman üzere öldüklerini veya küfür üzere ölüp sonradan Hiz. Peygamber'in duası ile Allah'ın onları dirilttiğini ve onların da iman ettiğini söyleyenlere karşı bir red olduğunu belirtir.

ler için istiğfarda bulunmalarının yasaklandığı âyetlerle ilgili nakledilen sebep-i nüzûl rivayetleridir. “*Cehennem ehli oldukları açıkça belli olduktan sonra akraba dahi olsalar Allah’a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygamber’e ne de müminlere yakışır*” (Tevbe 9/113) âyetinin Hz. Peygamber’in annesi veya amcası Ebû Tâlib ile ilgili olduğu rivayet edilir. Bu kapsamda Hz. Peygamber’in annesinin kabrine uğradığı, Allah’tan annesi için istiğfar talebinde bulunduğu, ancak Allah’ın izin vermediği veya amcası Ebû Tâlib için istiğfarda bulunacağını söylediği şeklinde rivayet edilen hadisler de önemli dayanak oluşturmuştur. Yine Hz. Peygamber gelen bir soru üzerine İbrahim’in babası için istiğfarda bulunduğu gibi ben de babam için istiğfarda bulunacağım demiş ve akabinde Hz. İbrahim’in bu istiğfarının gerekçesini beyan eden âyet (Tevbe 9/114) nâzil olmuştur.

Bir başka rivâyette Hz. Peygamber “*keşke anne ve babam ne yapıyorlar bilebilseydim*” demiş ve “*Doğrusu biz seni hak ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemliklerden sorumlu değilsin*” (Bakara 2/119) âyeti nazil olmuştur ki bu âyet ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüklerini göstermektedir. Bunun yanında Hz. Peygamber’in babası veya annesi ile ilgili olarak onların cehennemde olduklarını bildiren bazı hadisler de delil olarak serdedilmiştir.

Ebeveyn-i resûlün küfür üzere olduğu görüşünü benimseyen ulemadan biri olan İbn Teymiyye, karşı tarafın zaman zaman başvurduğu *ihyâ* hadisini ele alarak bu hadisin sahih olmadığını belirtir. Bu tarz bir diriltirme ve iman etme olayını öldükten sonra imanın ve tevbenin kabul olup olmayacağı bağlamında tartışarak böyle bir olayın Kur’ân, sahih sünnet ve icmaya muhalif olduğunun altını çizer.²¹

Beyhakî, Hz. Peygamber’in ebeveyninin ölünceye dek putlara tapmak ve Hz. İsa’nın dinini benimsemek suretiyle ahirette böyle bir durumla karşılaşmalarının normal olduğunu söyler. Ona göre ebeveyn-i resûlün bu durumu Hz. Peygamber’in nesebinin değerini düşürmez. Zira kâfirlerin nikahı geçerlidir. Nitekim müslüman oldukları zaman kâfirlerin nikah yenilemedikleri sabittir. Böylece Beyhakî, Hz. Peygamber’in soyunun temizliğini iman-küfür açısından değil nikah-zina noktasından değerlendirmekte ve soyunda küfür ehli kimselerin bulunma-

²¹ İbn Teymiyye, *Mecmû’atü’l-fetâvâ*, I-XXXVII, 3. Bsk., Mansura: Dâru’l-Vefa, 2005, IV/199-201.

sını soyunun temizliğine zarar veren bir durum olarak görmemektedir.²² Kâtip Çelebî de peygamberlerin anne-baba ve evlatlarının mümin olmalarının gerekli olmadığını altını çizdikten sonra, Hiz. İbrahim'in babası ile Hiz. Nuh'un oğlu Ken'an'ın mümin olmadıklarını Kur'ân'ın açıkça belirttiğini söyler ve "Allah ölüden diri çıkarır, diriden ölü meydana getirir" (Rûm 30/19) ayetinin de mucibince nübüvvetin ilahî bir lütuf olarak algılanması, soy-nesep gibi kriterlerle değerlendirilmemesi gerektiğini ifade eder.²³

3- Ebeveyn-i Resûl Hakkında Susmak Gerekir

Bir kısım İslam uleması bu hususta herhangi bir görüşte bulunmayıp susmanın en doğru iş olacağını söyleyerek görüş belirtmekten kaçınmıştır.

Ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olduğunu söyleyenler ve bu hususta susanlar konuya dayandıkları rivayetlerin yanısıra, ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüğünü söylemenin Hiz. Peygamber'e karşı bir eziyet olacağı ve onu inciteceği noktasından da yaklaşmışlardır. Zira Murtazâ ez-Zebîdî'nin de belirttiği gibi, şayet küfrü âşikâr olan Ebû Cehil hakkında ölümünden sonra ileri geri konuşulmasından rahatsız olan müslüman oğlu İkrime'nin, bu durumu Hiz. Peygamber'e şikâyet etmesinden sonra, Hiz. Peygamber "ölülere hakaret etmek suretiyle dirilerinize eziyet etmeyin" buyurarak ashabını uyarırsa, küfrü sabit olmayan Hiz. Peygamber'in ebeveyni hakkında onların kâfir olduğunu söylemek elbette Hiz. Peygamber'i incitecektir.²⁴ Ayrıca bu, Hiz. Peygamber hakkında yanlış bir imaja da sebep olacaktır. Kaldı ki ebeveyn-i resûl hakkında kötü konuşmanın hiçbir faydası yoktur. Ebeveyn-i resûlün küfür üzere olduğunu en ateşli savunan Ali el-Kârî bile, rivayetlere dayanarak edep sınırlarını aşmadan böyle bir görüşe sahip olmak ile fütursuzca Hiz.

²² Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü alvâli sâhibi's-şerî'a*, I-VII, (nşr. Abdulmu'tî Kal'acî), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1988, I/192-3. Ebeveyn-i resûl'ün mümin olduğunu savunan bir risale kaleme alan Abdulahad Nûrî, eserinde müşriklerin İslam nikahına sahip olamayacaklarını, dolayısıyla da nikahsız sayılacaklarını, böylece ebeveyn-i resûl'ün küfür üzere olduklarının kabul edilmesiyle onların nikahsız müşrikler olacaklarını ve nihâyetinde Hiz. Peygamber'in de böyle nikahsız bir evlilikten doğan bir veled-i zina olduğunu kabul etmenin zorunlu olacağını söylemiştir. Bkz. Mustafa Akçay, "Abdulahad Nuri'ye Göre Hiz. Peygamber'in Ebeveyninin Dini Konumu", *Cumhuriyet Üniü. İlahiyat Fak. Dergisi*, IX/1, 2005, s. 141.

²³ Kâtip Çelebî, *Mizânü'l-Hak*, s. 81.

²⁴ Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, ss. 123-124.

Peygamber'in anne ve babası hakkında ileri geri konuşmanın ve onlara lanet etmenin arasını ayırarak ikincisinin yanlışlığına dikkat çeker.²⁵

Kâtip Çelebî ise bu konuda susulmasını sadece halk tabakası için gerekli görür. Onlar bu konuyu tartışmamalı, ebeveyn-i resûlün iman üzere öldüğüne dair hüsn-i zan beslemelidirler. Fakat ulemaya gelince onların bu konuyu tartışmaktan kaçınmaları veya meseleyi ilmî usullerle ortaya koymak yerine "Hz. Peygamber'e saygısızlık olur endişesiyle ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüğünü söyleyemeyiz" demelerini yanlış bulur ve kıyasıya eleştirir. Nitekim ona göre, ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olduğunu söyleyenler taassuplarıyla hareket ederek tahkikten uzak ve zaafarla malul eserler yazmışlardır.²⁶

D. Osmanlı Dönemi Müelliflerinin Konuya Yaklaşımları

Ebeveyn-i resûlün dinî ve uhrevî durumu meselesi, Osmanlı döneminde yalnızca ulemanın değil zaman zaman padişahların ve devlet ricalinin de ilgi gösterdiği, halkın da merak ettiği bir konu olmuştur. Bu dönemde kaleme alınan risalelerde ebeveyn-i resûl hakkında oluşacak kanaatin halkın dinî duyuş ve anlayışında nasıl bir etki bırakacağını gözetilmesi, konunun halk tabanında da makes bulunduğunu göstermektedir. Osmanlı ulemasının kâhir ekseriyetle tavrı ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olduğu yönündedir.

Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında yaşamış ve şeyhülislamlık yapmış bulunan Kemal Paşazâde (ö. 940/1534) bu konuda *Fî hakkı ebeveyi'n-Nebî* başlıklı bir risale kaleme almıştır. Risalenin oldukça kısa tutulması, karşıt görüşlerin delilleriyle birlikte ayrıntılı olarak sunulmaması ve kullanılan üslup, sanki risalenin ihtiyaca binaen halkı aydınlatmaya yönelik bir fetva kabilinden olduğu izlenimini vermektedir.²⁷ Osmanlı'nın Şîa ve Şah İsmail ile uğraştığı bir dönemde yazdığı bir risale ve verdiği fetva ile Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail üzerine sefer düzenlemesi ve Anadolu'daki Kızılbaş ayaklanmalarını bastırmasında etkili olmuş; öte yandan Osmanlı-Safevî mücadelesi ile birlikte ciddiyet kazanan Sünnî-Şîî çekişmesinde Mâtürîdîliğin öne çıkarılması ve Osmanlı topraklarında yaygınlaştırılmasında rol oynamış olan bu şahsın, ebeveyn-i resûl konusunda Şîa'nın benimsediği görüş ve delilleri paylaşması ve Mâtürîdîliğin devamı olduğu Hanefîliğin kurucusu Ebû Hanîfe'nin kanaatine ters bir tutum benimsemesi sonraki dö-

²⁵ Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, ss. 126-127.

²⁶ Kâtip Çelebî, *Mizânı'l-Hak*, ss. 85-86.

²⁷ Mustafa Akçay, "Kemal Paşazâde ve "Fî hakkı ebeveyi'n-Nebî" Adlı Risalesinin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 1X/22 (Kış 2005), s. 140.

nem Sünnîliğinde ve özelde de Osmanlı ulemasında nasıl bir dönüşüm yaşandığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Nitekim sıkı bir Hanefî olan Ali el-Kârî, Kemal Paşazâde'nin Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsememesini, "İlginçtir ki son zamanlarda bazı Hanefî uleması en yüksek fetva makamlarında bulunmalarına ve Hanefî mezhebinin imamının bu husustaki kanaatine vakıf olmasına rağmen Süyûtî ve diğer bazı Şâfiî âlimlere tabi olarak fetva vermiştir"²⁸ diyerek eleştirir. Ancak genelde Sünnî ulemanın özelde de Kemal Paşazâde'nin konuyu Hz. Peygamber'in şahsiyetine yönelik bir saldırı ve eziyet olarak değerlendirdiği, halkın Hz. Peygamber hakkındaki duygu ve düşüncelerinde yaralar açacağı endişesini taşıdığı ve bu noktada sorumluluk hissettiği, bunun da netice itibarıyla ebeveyn-i resûl konusunda Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsemekten kendisini alıkoyduğunu söylemek mümkündür. Nitekim risalenin sonunda ebeveyn-i resûl hakkında olumsuz görüş beyan etmenin halkın zihninde oluşturacak zararlara dikkat çekilmesi²⁹ bu kaygıyı yansıtmaktadır. Yine Mustafa Akçay'ın da belirttiği gibi Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in üstünlükleri konusunda Molla Kabız'la yaptıkları münazarada muhatap tarafından Hz. Peygamber'i eleştirmek ve değerini düşük göstermek amacıyla bu konunun gündeme getirilmiş olması ve Kemal Paşazâde'nin de bu vesileyle risaleyi kaleme almış olması da düşünülebilir.³⁰

Kemal Paşazâde'den yaklaşık bir asır sonra Osmanlı döneminin en önemli dinî hareketliliğinin yaşandığı dine selefi bakış tarzı ile sûfî anlayış arasındaki çekişmeyi temsil eden, IV. Murad dönemi vaizlerinden Kâdîzâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) ile Halvetî şeyhlerinden Abdülmecîd es-Sivâsî (ö. 1049/1639) arasında önce fikrî düzeyde başlayan, sonra cami kürsüleri ve padişah meclislerine daha sonra da sosyal ve siyasî alana taşınan Kâdîzâdeliler-Sivâsîler çekişmesinde ebeveyn-i resûl konusu gündeme getirilen tartışma konularından biri olmuştur.³¹ Kâdîzâdeliler hareketi, Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan hemen her şeyi bid'at kabul ederek İslam'ın bunlardan arındırılmasını öngörüyor ve bu hususta da bid'at ve hurafelere en çok bulaşmış kişiler olarak algıladıkları sûfî grupları kendilerine hedef seçiyorlardı. Fikrî lideri, İbn

²⁸ Akçay, *Ebeveyn-i Resul Risaleleri*, s. 215.

²⁹ Akçay, "Kemal Paşazâde ...", s. 140.

³⁰ Akçay, "Kemal Paşazâde ...", s. 133.

³¹ Kâdîzâdeliler-Sivâsîler çekişmesi ile aralarındaki bu ve benzeri tartışma konularına dair bir değerlendirme ve Abdülmecîd es-Sivâsî'nin bu konulardaki görüşlerinin açıklaması için bkz. Cengiz Gündoğdu, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münasebetleri Açısından Sivâsîler-Kâdîzâdeliler Mücadelesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, III/1 (Ocak-Haziran 1998), ss. 37-75.

Teymiyye'nin düşünce yapısından etkilenen Birgivi Mehmed Efendi (ö. 981/1573) olan Kâdîzâdeliler hareketi,³² ebeveyn-i resûl konusunda onların küfür üzere öldüklerini savunuyorlardı. Onların karşısında yer alan tasavvuf kanadını temsil eden Sivâsîlerin önderi Abdülmecîd es-Sivâsî, yeğeni ve müridi olan Abdülahad Nûrî'ye (ö. 1061/1651) ebeveyn-i resûl meselesini açıklığa kavuşturmasını rica etmiş, bunun üzerine Nûrî de *Te'dibü'l-müitemerridîn* adlı risalesini kaleme almıştır.³³ O, risalesinde ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüğünü söyleyen Kâdîzâdeliler kanadına mensup ulemaya ağır sözler söylemekte, ebeveyn-i resûlün ehl-i necât olduğunu ifade etmektedir.

Kâtip Çelebî, Kâdîzâdeliler-Sivâsîler arasındaki çekişmede söz konusu edilen tartışma konularını ele alarak bunlara çözümler aradığı eseri *Mizanü'l-hakk*'da, bu meselenin o dönemde ne kadar hararetle tartışılan konulardan biri olduğuna dikkat çekmek üzere eserin konuyla ilgili bölümünün başına "*Bu bahis dahi bir savaş alanı haline geldiği için yazıldı*" demektedir.³⁴

Osmanlı döneminde bu isimlerin dışında Kastallânî (ö. 923/1517), Şeyhzâde (ö. 944/1537), Vecdî Ahmed Efendi (ö. 1043/1633), Nûh b. Mustafâ el-Konevî (ö. 1070/1059), Saçaklızâde el-Mar'âşî (ö. 1144/1732), Bekir b. Ali el-Üsküdârî (ö. ykl. XII. asrın ortaları), Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1790) ve Muhammed el-Bâlî Efendi (ö. 1287/1871) gibi pek çok müellif bu konuda müstakil risaleler kaleme almışlardır.

E. Vâni Mehmed Efendi'nin Konuyla İlgili Görüşleri

Vâni Mehmed Efendi, Hz. İbrahim'in babası ile alakalı tartışmaları ele aldığı En'am Suresi 74-85. ayetlerin tefsirinde konuyla ilişkili olarak Râzî'den yaptığı geniş alıntıyı bitirdikten sonra, "*sonraki dönem muhad-*

³² "*Kâdîzâdeliler, İbn Teymiyye'nin ve onun mektebine mensup olan Birgivi'nin fikirlerinden etkilenmekle birlikte tartıştıkları konular genellikle düzenli ve sistenli bir programa dayanmayıp halk arasında yaygın olan inanca ve düşüncelere tepki mahiyetindeydi.*" Bkz. Semiramis Çavuşoğlu, "*Kadizâdeliler*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXIV/100-102. Kâtip Çelebî, Kâdîzâdeliler-Sivâsîler kavgasını ilmî ve dinî kaygıların harekete geçirdiği bir taraflaşma olarak görmez. Onlar birbirlerine muhalefet etmek suretiyle şöhreti yakalamış, padişah tarafından tanınır olmuşlar ve böylece dünyalık elde etmeye muvaffak olmuşlardır. Taassuptan kaynaklanan bu kuru kavgada herhangi bir tarafın yanında yer almamak akıllı insanların yapacağı bir iştir. Bkz. Kâtip Çelebî, *Mizânü'l-Hak*, ss. 138-139.

³³ Risalenin içeriğine dair değerlendirmeler için bkz. Akçay, "*Abdulahad Nûrî'ye Göre ...*", s. 127.

³⁴ Kâtip Çelebî, *Mizânü'l-Hak*, s. 79.

dislerinin reisi" olarak nitelediği Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr'in "Cehennem ehli oldukları açıkça belli olduktan sonra akraba dahi olsalar Allah'a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygamber'e ne de müminlere yakışır" şeklindeki Tevbe Suresi'nin 9/113. âyetinin tefsiri hakkında zikrettiği hususları aktarmak suretiyle ebeveyn-i resûl konusuna geçiş yapar.

Zira müfessirler genellikle bu âyetin Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib için istiğfar edeceğini söylemesi veyahut da Mekke'nin fethi sırasında annesinin kabrini ziyaret ve ona istiğfarda bulunmak için Allah'tan izin istemesi üzerine nazil olduğunu söylerler.³⁵ Bunun yanında âyetin, Hz. İbrahim'in müşrik olan babası Âzer için istiğfarda bulunmasını kendisine gerekçe olarak göstererek müşrik olan babasına istiğfar edeceğini söyleyen bir kişi hakkında da nazil olduğu rivayet edilir. Nitekim bir sonraki âyet Hz. İbrahim'in babası için olan istiğfarı meselesine açıklık getirmektedir: "İbrahim'in babası için istiğfarı sadece ona verdiği sözden ötürü idi. Onun Allah düşmanı olduğu kendisine açıkça belli olunca ondan uzaklaştı. Şüphesiz İbrahim çok içli, yumuşak huylu bir kişiydi" (Tevbe 9/114).

Rivayetler dikkate alındığında, bu âyetle, Hz. Peygamber'in, annesi veya babası veyahut da amcası Ebû Tâlib için veya diğer müminlerin müşrik olan akrabaları için istiğfarda bulunması âyetle menolunmuş; Hz. İbrahim'in müşrik olan babası için yaptığı istiğfarın ise vermiş olduğu bir sözden kaynaklandığı ve yine babasının küfrü kendisi için sabit olunca bundan vazgeçtiği belirtilerek bu hususun bir huccet teşkil edemeyeceği bildirilmiştir. Öte yandan âyet, Hz. İbrahim'in babasının müşrik olduğu ve Âzer'in de amcası değil müşrik babası olduğu fikrini desteklemektedir. Hem bu âyetin sebab-i nüzûlü hakkında söylenen rivayetler, hem de Hz. İbrahim'in Hz. Peygamber'in atası olması, Hz. İbrahim'in babası ile ilgili tartışmaları Hz. Peygamber'in anne ve babasının durumu hakkındaki tartışmalarla bağlantılı hale getirmektedir. Vâni Mehmed Efendi de bu bağlantının farkında olarak sözü ebeveyn-i resûl konusuna getirmiştir.

Vâni Mehmed Efendi, İbn Kesîr'in âyetin sebab-i nüzûlü hakkında naklettiği rivayetleri aktarmaksızın³⁶ doğrudan ebeveyn-i resûlün Hz.

³⁵ Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gawâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücihi't-te'vîl*, I-IV, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavviz), Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998, III/98. Zemahşerî ikinci rivayeti, âyetin Medine döneminin sonlarında nâzil olmasından dolayı daha sahih bulur.

³⁶ Krş. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, VII/294-297.

Peygamber'in huzurunda dirilti olarak da bilinen rivayet hakkında söylediklerine geçmektedir.³⁷ Burada İbn Kesîr, bu hadisi Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde zikrettiği en garip ve en zayıf rivayet olarak tanımlamaktadır. Hatîb'in Hz. Aişe'ye dayandırdığı bu rivayet, İbn Kesîr'e göre Hz. Aişe'ye kadar meçhul bir senetle ulaşmaktadır. O nedenle hadisin sıhhati şüphelidir. Ayrıca İbn Kesîr, Ömer b. Dihye'nin "Bu hadis, Kur'ân ve icmaya ters olduğu için mevzûdur" şeklindeki değerlendirmesini aktarır. Zira âyette "-makbul olan tövbe-kâfir olarak ölenlerinki değildir" (Nisâ 4/18) buyurulmaktadır.³⁸ İbn Dihye'nin ihyâ rivayetini yeniden dirilti söz konusu olması ve ölümden sonra tövbenin kabul olmayacağından hareketle bu rivayetin Kur'ân'a ters olduğunu belirten yorumuna, *ihyâ hadisini* kabul eden Kurtubî (ö. 671/1273), ebeveyn-i resûlün dirilti melerinin yeniden dirilti me değil yeni bir hayat hükmünde olduğunu, tıpkı güneşin batmasından sonra tekrar döndürülmesi ve Hz. Peygamber'in ikinci namazını eda etmesine benzediğini söyler. Kurtubî'ye göre, Hz. Peygamber'in ebeveyninin yeniden dirilti meleri ne aklen ne de şer'an imkansızdır. Hatta o, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'i dirilttiğini ve onun da O'na iman ettiğini birisinden duyduğunu, bütün bunların hadisin sıhhatiyle alakalı bir durum olup eğer sahihse buna mâni bir durumun söz konusu olmayacağını söylediğini belirtir.³⁹ Yani Kurtubî, Hz. Peygamber'in ebeveyninin veya Ebû Tâlib'in yeniden dirilti lip Hz. Peygamber'e iman ettiğiyile ilgili hadislerde temel sorunun hadisin sıhhati noktasında olduğunu, sahih olduğu takdirde bu durumu geçersiz kılacak ne aklî ne de naklî bir delilin bulunduğunu belirtir.

Vâni Mehmed Efendi, *ihyâ hadisi* hakkındaki olumlu ve olumsuz yaklaşımları serdettikten sonra, üçüncü olarak Nizâmeddîn Hasan b. Muhammed en-Nisâbûrî'nin (ö. 850/1446) orta yollu yaklaşımını sunar. Nisâbûrî, *tekallüb* âyetinin (Şu'arâ 26/219) tefsirini yaparken, Şîa'nın, bu âyetle Hz. Peygamber'in babasının kâfir olmadığını delillendirdiklerini ve onlara göre muteber olan "ben temiz sulblerden temiz rahimlere naklolum" hadisinde de olduğu gibi onun ruhunun bir secde edenden

³⁷ Krş. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, VII/297-298; Vâni Mehmed Efendi, *Arâis*, I/192-195.

³⁸ Vâni Mehmed Efendi, *Arâis*, s. 194.

³⁹ Vâni Mehmed Efendi, Kurtubî'nin yorumlarını bizzat onun eserinden alarak değil, İbn Kesîr'den naklederek alır. Vâni Mehmed Efendi, *Arâis*, I/194-195; krş. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, VII, 297-298; Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *et-Tezkire fi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, I-III, (thk. es-Sâdık b. Muhammed b. İbrahim), Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1425/2004, I/140-141.

diğerine aktarılmak suretiyle dolaştığı anlamının kastedildiğini söylediklerini ve Ehl-i Sünnet'in de hem âyetin tevili hem de hadisin sıhhati konusunda onlarla tartıştığını belirtir. Akabinde Nisâbü'rî, konu hakkında kendi tavrını ortaya koyar: "*bana göre en doğru olan şey, delilin yokluğu medlülün yokluğunu gerekli kılmaz prensibince imkân nisbetinde bunun gibi görüşlerden kaçınarak meşgul olmamamızdır.*"⁴⁰

Vânî Mehmed Efendi, müfessirlerden yaptığı bu nakillerden sonra konu hakkında kendi mülahazalarını aktarmaya geçer:

"Büyük tefsir, hadis ve mezhep âlimlerinin görüşlerini öğrendiğimde, bu husustaki ayrıntıları da öğrendim ve insanların çoğuna gizli kalan şeylere Melîk ve Allâm Allah'ın lutfuyla muttali oldum. Burada üç makam vardır:

Birincisi, *mezhebtir*, buna göre Hz. Peygamber'in ecdadı içerisinde 6 peygamberin, yani Âdem, Şit, İdris, Nûh, İbrahim ve İsmail'in hariçinde kalan iman etmiş olduklarını bilmediğimiz kişilerden ölenler, bize göre Şîa'nın aksine kâfir olarak ölmüşlerdir. Şîa'ya göre ise onların hepsi iman ile ölmüşlerdir.

Diğer bir makam ki ona *meslek* denir. Buna göre tıpkı mezheb makamında olduğu gibi Hz. Peygamber'in annesi veya anne ve babası veya amcası Ebû Tâlib küfür üzere ölmüşlerdir. Fakat ölümlerinden sonra Allah onları diriltmiş onlar da iman etmişlerdir. Bu da bazı muhaddislerin mesleğidir. Bazı zayıf hadisler dışında buna dair delilleri yoktur.

Diğer bir makam ise ki ona *meşreb* denir, bu da Nisâbü'rî'nin "*bana göre en doğru yani en evlâ olan şey hiç kimsenin bu görüşlerden men edilmemesi, bilakis "bu aleyhine hiçbir delilin bulunmadığı mümkün bir şeydir ve delilin yokluğundan medlülün yokluğu lazım gelmez, o halde burada susmak gerekir. Gerçek durumu en iyi ancak Allah bilir"* demesidir."⁴¹

Bu ifadelerden Vânî Mehmed Efendi'nin öncelikle başkalarının konu hakkında farkedemediği hususlara vâkıf olduğuna dair bir iddiasının olduğu anlaşılmaktadır. Vânî Mehmed Efendi konuyla ilgili yaklaşımları üç grupta toplamış ve onları kendince *mezheb-meslek-meşreb* şeklinde isimlendirmiştir. Hz. Peygamber'in atalarından altı peygamber hariç iman ettiklerine dair herhangi bir bilginin olmadığı kişilerin

⁴⁰ Vânî Mehmed Efendi, *Arâis*, I/195; krş. Nisâbü'rî, Nizâmeddîn Hasan b. Muhammed, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*, I-XXX, (thk. İbrahim 'Atve 'Avaz), Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1386/1967, XIX/86.

⁴¹ Vânî Mehmed Efendi, *Arâis*, I/195.

küfür üzere öldükleri fikrini *mezheb* olarak adlandırmış ve bu görüşü "bize göre" ifadesiyle vermiştir. Buna göre, Vâni Mehmed Efendi'nin ebeveyn-i resûl konusunda, tıpkı aynı çizgide olduğu Kâdîzâdeliler gibi, onların küfür üzere öldükleri kanaatinde olduğunu söylememiz mümkündür. Zira O, XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunun en önemli dinî hareketliliği olan mutasavvıf-fakîh/Sivâsîler-Kâdîzâdeliler çekişmesinde fakîhler/Kâdîzâdeliler yanında yer almıştır.⁴² Belki de o, ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüğü şeklindeki görüşü bu konudaki doğru yaklaşım olarak gördüğü için *mezheb* olarak isimlendirmiştir.

Daha sonra Hz. Peygamber'in annesinin veya hem anne hem de babasının veyahut da amcası Ebû Tâlib'in küfür üzere öldükleri ancak daha sonra diriltirilip iman ettikleri şeklindeki yaklaşımı da hadisçilerin (*muhaddisîn*) bir kısmının benimsediği bir yol olarak görmektedir ve onu *meslek* olarak adlandırır. Burada onların zayıf hadisler dışında herhangi bir delillerinin olmadığını belirtmesi de önemlidir. Ayrıca bu konuda görüş beyan eden çoğu ulemanın ve özellikle de Osmanlı âlimlerinin söylediği Hz. Peygamber'in anne ve babasının fetret ehli veya hanîf olarak ehl-i necât oldukları veyahut da Hz. Peygamber'in Hz. Âdem'e kadar soyunun hepsinin mümin ve cennetlik kişiler olduğu şeklindeki görüşleri burada hiç dikkate almadığı görünmektedir.

Son olarak da Nisâbûrî'nin, ebeveyn-i resûlün küfür üzere ölmelelerinin aleyhinde herhangi bir delil olmamasına rağmen mümkün bir husus olmasından, öte yandan da delilin yokluğunun böyle bir hususun da yokluğunu göstermeyeceğinden hareketle en doğru tavrın susmak olduğunu söyleyen yaklaşımını ise *meşreb* olarak adlandırmaktadır. Belki de bunu, sağlam bir görüş veya hadisçilerin her konuda yaptığı gibi zayıf rivayetlere dayanmanın ötesinde duygusal bir tavır olarak görmesi sebebiyle bu ismi vermiş olabilir. Vâni Mehmed Efendi bu yaklaşım hakkında olumsuz bir kanaat belirtmemektedir. Belki her ne kadar *mezheb* kadar sağlam olmasa da benimsenmesinde mahzur olmayan bir duruş olarak algılamış olabilir. Ancak Erdoğan Pazarbaşı, Vâni

⁴² Vâni Mehmed Efendi, Kâdîzâdeliler hareketi içerisinde önemli bir isimdir. 1066/1656 yılında hareketin ikinci kez bastırılmasından sonra Vâni Mehmed Efendi'nin ortaya çıkmasıyla hareket üçüncü safhaya taşınmıştır. Bkz. Çavuşoğlu, "Kadîzâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV/101. Padişah ve sadrazamın üzerindeki etkisiyle saraydaki nüfuzu artan Vâni Mehmed Efendi, mutasavvıf şair Niyâzî-i Mısırî'nin Bursa'dan Limni adasına sürülmesi, Babaeski'de bulunan bir Bektaşî tekkesinin yıkıtılması, Mevlevî ve Halvetî dergâhlarının kapatılmasından sorumlu tutulmaktadır. Bkz. Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vâni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, XXVIII/459.

Mehmed Efendi'nin Nisâbü'rî'nin görüşünü tercih ettiğini belirterek " و هو افادة النيسابوري يقوله الا صوب عندي اي الاولی " ifadesini kullandığını söyler.⁴³ Pazarbaşı buradaki ifadeyi "Bu da Nisâbü'rî'nin söylemiş olduğu şeydir. Bana göre en doğru olan görüş de budur. Yani hiçbir kimseyi bu davalardan menetmemek evlâdır." şeklinde anlamaktadır.⁴⁴ Halbuki burada, Vâni Mehmed Efendi, *meşreb* diye ifade ettiği tavrın Nisâbü'rî'nin "bana göre en doğru yani en evlâ olan şey..." şeklinde ifade ettiği görüş olduğunu söylemekte, kendisinin bu görüşü benimsediğini ise söylememektedir.⁴⁵ Nitekim *mezheb* olarak isimlendirdiği yaklaşımı anlatırken, Hz. Peygamber'in ecdadı arasındaki 6 peygamberin dışında iman ile öldüğüne dair bilgi sahibi olunmayan kişilerin küfür üzere öldükleri görüşünü, Pazarbaşı'nın da tercüme ettiği üzere,⁴⁶ bize göre kaydıyla vermektedir.

Sonuç

Hz. Peygamber'in kendisine peygamberlik gelmeden çok önce ve-fat etmiş olan anne ve babasının dinî bakımdan durumlarının ne olacağı ve ahirette nasıl bir muameleye tabi tutulacakları meselesi, İslam âlimlerince çeşitli bağlamlarda tartışılmıştır. Mesele sadece Hz. Peygamber'in ebeveyni ile sınırlı tutulmamış, amcası Ebû Tâlib, dedesi Abdülmuttalib ve Hz. Âdem'e kadar ulaşan soyu da söz konusu edilmiştir. Bu noktada ecdadı arasında bulunan Hz. İbrahim de, âyette babasının müşrik Âzer olarak belirtilmesi sebebiyle tartışmaya dahil edilmiştir. Bu konularda gerek tefsir gerekse de hadis kitaplarında gelen rivayetler ile genel olarak benimsenen mezhebî paradigmalardan sonucu olarak çeşitli tavırlar geliştirilmiştir.

Mesele Osmanlı döneminde de canlı bir münakaşa mevzuu olmuş, zaman zaman devlet ricalinin ve halkın da katıldığı bir hâle bürünmüştür. Onyedinci yüzyılın Osmanlı toplumunun en önemli dinî ve sosyal hareketliliği olan Kâdîzâdeliler-Sivâsîler çekişmesinde bu konular iki grubun tartıştığı meseleler arasında yer almıştır. Kâdîzâdeliler hareketinin üçüncü dönem lideri olarak tanımlayabileceğimiz Vâni Mehmed Efendi, bu konulara müstakil bir risalede değinmeyip yalnızca Kur'ân kıssalarına dair yazdığı *Arâisu'l-Kur'ân* adlı eserinde Hz. İbrahim'in

⁴³ Erdoğan Pazarbaşı, *Vâni Mehmed Efendi ve "Arâisü'l-Kur'an" Adlı Eserinin Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniv. SBE, Kayseri 1987, s. 73.

⁴⁴ Pazarbaşı, *Vâni Mehmed Efendi ve ...*, s. 104.

⁴⁵ Krş. Vâni Mehmed Efendi, *Arâis*, I/195; Ayrıca eserin yazma nüshası ile de krş. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no. 82, vr. 50b.

⁴⁶ Krş. Pazarbaşı, *Vâni Mehmed Efendi ve ...*, s. 104.

kıssaları ile ilgili bölümlerden birinde değinmektedir. Burada gerek Hz. İbrahim'in babasının Âzer olup olmadığı meselesine gerekse de Hz. Peygamber'in ebeveyninin durumuna genel olarak kaynak olarak benimsediği Râzî, İbn Kesîr ve Nisâbü'rî'den nakiller yapmak suretiyle temas eder. Hz. İbrahim'in babasının müşrik olan Âzer olduğu görüşünü destekleyen Vâni Mehmed Efendi, ebeveyn-i resûl konusunda da tarafların görüşünü aktardıktan sonra bu konudaki tavırları kendince *mezheb-meslek-meşreb* olarak isimlendirdiği üç kategori altında açıklar. Ebeveyn-i resûlün ecdadı arasında yer alan 6 peygamber dışında imanı hakkında kesin bilgiye sahip olunmayan kişilerin küfür üzere öldüğü görüşünü *mezheb* olarak kavramlaştırmakta ve *bize göre* ifadesiyle de bu görüşte olduğunu belirtmiş olmaktadır. Zaten Kâdîzâdeliler tarafında yer alan birinin de bunun aksi bir görüşte olmasını düşünmek zordur. Ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüğünü ancak daha sonra diriltilerek iman ettiklerini söyleyen muhaddislerin tavrını da *meslek* olarak adlandıran Vâni Mehmed Efendi, onların dayanaklarının zayıf hadisler olduğunun altını çizer. Bu konuda susulmasını uygun bulan Nisâbü'rî'nin tavrını ise *meşreb* olarak adlandırmakta, bu tavır hakkında olumlu veya olumsuz bir duruş sergilememektedir.

Genel olarak Vâni Mehmed Efendi'nin konuyu ele alırken saldırgan bir tavır sergilemediği, belli bir görüşü açıkça savunma ve delillendirme telaşına düşmediği, konuyu ana hatlarıyla temel kaynaklarından nakiller yaparak sunmayı tercih ettiği söylenebilir.

Kaynakça

- Akçay, Mustafa, *Ebeveyn-i Resul Risaleleri*, İzmir: Yeni Akademi Yay., 2005.
- _____, "Abdulahad Nuri'ye Göre Hz. Peygamber'in Ebeveyninin Dini Konumu", *Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, IX/1 (2005), ss. 125-160.
- _____, "Kemal Paşazâde ve "Fî hakkı ebeveyi'n-Nebî" Adlı Risalesinin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, IX/22 (Kış 2005), ss. 127-142.
- _____, "Hz. Peygamber'in Anne-Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dinî Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Etrafındaki Tartışmalar", *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, XIX/1 (2009), ss. 1-27.
- Bâbertî, Ekmeleddîn, *el-İrşâd fi şerhi'l-fikhi'l-ekber*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no. 1324.
- Bedevî, Abdurrahman, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, II. Bsk., Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1977.

- Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri = Usûlü'l-münîfe li'l-imâm Ebû Hanîfe*, (çev. İlyas Çelebi), İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı (İFAV) Yay., 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerî'a*, I-VII, (nşr. Abdulmu'tî Kal'acî), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadizâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXIV/100-102.
- Ebû Hanîfe, *el-Fikhu'l-ekber*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, no. 682/2.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Gündoğdu, Cengiz, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münasebetleri Açısından Sivâsiler-Kâdizâdeliler Mücadelesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, III/1 (Ocak-Haziran 1998), ss. 37-75.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, I-XV, (thk. M. es-Seyyid Muhammed ve dğr.), Müessesetü'l-Kurtubâ - Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, 1421/2000.
- İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-fetâvâ*, I-XXXVII, 3. Bsk., Mansura: Dâru'l-Vefa, 2005.
- Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûkî'l-Mustafâ*, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Karadaş, Cağfer, *Ali el-Kari'nin Akaide Dair Eserleri ve Bazı İtikadi Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 1991.
- Karlığa, H. Bekir, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, XII/518-524.
- Kâtip Çelebî, *Mizânü'l-Hak fi ihtiyârî'l-ehakk: İslam'da Tenkid ve Tartışma Usulü*, (açıklamalarla sadeleştirenler: Süleyman Uludağ - Mustafa Kara), İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-'Akîde ve'l-ilmü'l-kelâm min a'mâli'l-imâm Muhammed Zâhid el-Kevserî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Kummî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh, *Risâletü'l-İ'tikâdâtî'l-İmâmiyye (Şî' İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, (çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1978.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *et-Tezkire fi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, I-III, (thk. es-Sâdık b. Muhammed b. İbrahim), Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1425/2004.
- Manisâvî, Ebu'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, (nşr. Osman Yeşilhisarlı), İstanbul: Dâru'n-Nîl, 2007.
- Nisâbü'rî, Nizâmeddîn Hasan b. Muhammed, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*, I-XXX, (thk. İbrahim 'Atve 'Avaz), Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1386/1967.

- Öz, Mustafa, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., 1992.
- Pazarbaşı, Erdoğan, *Vâni Mehmed Efendi ve "Arâisü'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniv. SBE, Kayseri 1987.
- _____, "Mehmed Efendi, Vâni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, XXVIII/458-459.
- Râzî, Fahreddîn, *Mefâtîhu'l-gayb*, I-XXXII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Süyûtî, *er-Resûlü'l-aşr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1989.
- Şenocak, İhsan, "Allah Resûlü'nün Ebeveyni'nin Uhrevî Durumu", *İnkışaf Dergisi*, sy. 10, <http://inkisaf.net/sayi-10/allah-resulunun-ebeveyninin-uhrevi-durumu.aspx> (04.10.2009).
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât*, (nşr. Mehdi Muhakkık), Tahran: Müessesesi Mutâla'at-ı İslâmî, 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXIX, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Kahire 2001.
- Vâni Mehmed Efendi, Muhammed b. Bistâm el-Vâni el-Hoşâbî, *Arâisü'l-Kur'ân ve nefâisü'l-furkân ve ferâdisü'l-cinân*, (thk. Said Abdülfettah), I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 2007; Yazma Nüsha: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no. 82.
- Watt, W. Montgomery, "al-Ghazali", *Encyclopedia of Islam New Edition*, Leiden: Brill, 1991, II/1038-1041.
- Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, I-IV, (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud – Ali Muhammed Muavvız), Riyad : Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.